

УДК 336.1:352:336.773. "19" (477.53)

Крот Л. М.,*кандидат економічних наук, доцент кафедри фінанси та кредит Кременчуцького національного університету імені Михайла Остроградського*

ФІНАНСУВАННЯ ЗЕМСТВАМИ КРЕДИТНИХ УСТАНОВ (на матеріалах Полтавської губернії)

У статті розглядається стан фінансування земствами кредитних установ у другій половині XIX – на початку XX століття. Особлива увага приділена підтримці товариств, що сприяли сільськогосподарському виробництву.

Ключові слова: фінансування, кредит, земства, земські каси.

В статье рассматривается состояние финансирования земствами кредитных учреждений во второй половине XIX – в начале XX века. Особое внимание уделено поддержке обществ, содействовавших сельскохозяйственному производству.

Ключевые слова: финансирование, кредит, земства, земские кассы.

In the article consisting of financing of credit establishments zemstvo's is examined of the second half XIX – at the beginning of XX age. The special attention is spared support of societies which was instrumental in an agricultural production.

Keywords: financing, credit, zemstvos, zemski cashdesks.

Постановка проблеми. Важливу роль у створенні економічних передумов для розвитку підприємництва в регіонах відіграють кредитні установи, діяльність яких спрямована на забезпечення підприємців доступними позиками. З метою формування та ефективного використання фінансових джерел в процесі реалізації державної регіональної економічної політики органи місцевого самоврядування повинні сприяти діяльності вказаних організацій.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. В історико-економічних джерелах наводяться приклади взаємовигідної співпраці органів місцевого самоврядування з кредитними установами, що сприяло економічному зростанню. В другій половині XIX століття Російська імперія стала на шлях капіталістичного розвитку, відбувалася модернізація промисловості і сільського господарства. У 1864 році було проведено земську реформу. Новостворені органи влади, земства, мали завдання опікуватися місцевою економікою, сприяти її розвитку. Їх діяльність у цьому напрямі досліджували і досліджують як дореволюційні історики та економісти, так і наші сучасники. Одним із перших вивчав вплив земств на розвиток кредитних установ Б. Веселовський у своїй фундаментальній праці “История земства за 40 лет...”, яка вийшла в 1909-1911 роках [1]. Сучасні науковці О. Сидорович [2], А. Пантелеймоненко [3], Ю. Тимченко [4], О. Краснікова [5] лише оглядово досліджують співпрацю земств з кредитними установами.

Мета і завдання дослідження. Метою наукової статті є дослідити проблему фінансування земствами Полтавської губернії кредитних установ на початку XX століття. Для її реалізації залучено звіти та статистичні щорічники земств, матеріали періодичної преси.

Виклад основного матеріалу. Необхідно зазначити, що земства від часу свого виникнення надавали важливого значення створенню кредитних установ. Протягом 1866 – 1871 років вони посилено обговорювали і виробляли проекти “земських банків”, які мали на меті обслуговувати інтереси великих землевласників. Так, Полтавське губернське земство вперше звернулося до цього питання в грудні 1866 р. Тоді губернська управа представила зборам постанову Полтавського повітового земства про заснування земського земельного банку за зразком Херсонського, а також записку князя Мещерського з додатком проекту поземельного банку російського земства [6, с. 1257]. Однак тоді цей проект не був втілений у життя. Самі земці відмовилися від нього з огляду на відсутність необхідних коштів та стриману позицію уряду.

У 70-80-ті роки XIX століття земства почали пропагувати ощадно-позичкові товариства, але й вони не набули тоді великого поширення в губерніях Лівобережної України, як і в інших регіонах Російської імперії. Аналізуючи причини невдачі в цій справі, історик земства Б. Веселовський зазначав: “При заснуванні товариств земства керувалися добрими намірами і захопленням модою, ніж діяли в усвідомленні тих умов, які потрібні для розвитку товариств. Маючи за мету прийти на допомогу менш заможним елементам села, земства не усвідомлювали самі, в який спосіб це завдання може бути здійсненим. Коли ж виявилось, що товариства йдуть на користь головним чином заможним елементам села в земських колах, що найбільш цікавилися товариствами, – настає розчарування [7, с. 42]”.

Погоджуючись у цілому з думкою, можемо зауважити, що земства, особливо повітові, доволі байдуже поставилися до цієї справи. Засновуючи ощадно-позичкові товариства, вони мало зусиль приклали щодо спрощення організації їхньої щоденної діяльності, оскільки зацікавленість проявлялась лише до повернення наданих у борг коштів. А селянство, своєю чергою, через бідність, малоосвіченість, брак організації не виявило готовності брати активну участь у створенні ощадно-позичкових товариств. Зазнавши невдачі в своїх спробах поширити установи дрібного кредиту серед сільського населення, земства на деякий час знімають це питання з порядку денного і повертаються до нього лише в середині 90-х рр. XIX ст.

Ситуація змінилась на краще після видання у 1895 р. "Положення про установи дрібного кредиту". Названий документ надав можливість земствам здійснювати опіку над товариствами, які було відкрито за їх сприяння і матеріальній підтримці. Зокрема, у 1899 р. Полтавське губернське земство надало позику Срібнянському кредитному товариству на суму 5000 крб зі страхового капіталу і відстрочило виплату позики в 1000 крб на один рік Прилуцькому ощадно-позичковому товариству [8, с. 336-337].

Практика підтримки діяльності кредитних установ продовжувалась і набирала сили й на початку XX ст. У 1903 р. п'ять ощадно-позичкових товариств і два кредитних заборгували губернському земству 38 000 крб [9, с. 304]. Золотоніське повітове земство клопоталося перед губернським про видачу двом товариствам по 1 000 крб позики на поповнення обігових коштів. Кобеляцьке надало двом товариствам позику 1 500 крб [9, с. 304]. Лохвицьке стало ініціатором облаштування місцевого кредитного товариства і сільського банку в с. Скибинцях. Миргородське постановило заснувати в повіті кредитне товариство з основним капіталом в 4 000 крб [9, с. 304], який передбачалось отримати з фондів губернського страхового капіталу. Крім цього постановлено уповноважити управу на отримання позики з того ж капіталу в сумі 3 000 крб на посилення допоміжної каси Хомутецького сільського товариства і 5 000 крб для такої ж каси Устивицького товариства. Прилуцьке земство постановило клопотатися перед губернським земством про надання позики двом кредитним товариствам – одному в 10 000 крб, іншому в 5 000 крб [9, с. 304].

У 1904 р. Полтавське губернське земство із сум страхового капіталу під 4% річних надало кредит 5 ощадно-позичковим і двом кредитним товариствам. Їх борг становив 31 700 крб [10, с. 317].

Костянтиноградське земство асигнувало 1 000 крб для надання позик двом кредитним товариствам по 500 крб під 4% річних. Кременчуцьке клопоталося про дозвіл на кредит Держбанку в 5 000 крб, а також Міністерства землеробства і губернського земства по 10000 крб. для надання позик під свою відповідальність. Воно доручило управі у разі задоволення цього прохання спрямувати кошти на розвиток сільського кредиту [10, с. 317]. Лубенське повітове земство доручило управі взяти позику в 3 000 крб у губернського земства для Литвянівського кредитного товариства [10, с. 317].

На початку XX ст. кредитна справа в Полтавській губернії досягла помітного розвитку. Станом на 1 січня 1913 р. тут діяло 203 кредитних товариства, 71 ощадно-позичкова каса, 5 земських кас та 267 станово громадських установ дрібного кредиту – в числі останніх дві сільські каси, 6 сільських банків, решта – волосні каси [11, с. 65].

Розподіл установ дрібного кредиту за повітами демонструє табл. 1.

Таблиця 1
Розподіл установ дрібного кредиту Полтавської губернії, що діяли в 1912 р.

Повіти	Кількість кредитних товариств	Кількість позичково-ощадних товариств	Всього	Земські каси	Кількість станово громадських установ
Гадяцький	18	2	20	-	15
Золотоніський	10	10	20	1	21
Зінківський	4	3	7	1	16
Кобеляцький	14	1	15	-	21
Костський	22	6	28		21
Кременчуцький	16	5	21		19
Лохвицький	16	1	17		16
Лубенський	3	4	7	1	12
Миргородський	17	1	18	1	16
Переяславський	18	10	28	-	17
Пирятинський	13	8	21	-	16
Полтавський	14	6	20	-	20
Прилуцький	12	5	17	1	20
Роменський	18	2	20		20
Хорольський	8	7	15		17
Всього	203	71	274	5	266

Джерело: [11, с. 65]

Динаміку розвитку кредитних товариств відображає табл. 2.

Загальна кількість кредитних товариств в повітах Полтавської губернії на 1 січня 1916 р. становила приблизно 336 [12, с. 199].

Отже, найбільший приріст кількості членів і коштів у товариствах відбувся протягом 1910-1913 рр., збільшення суми коштів кредитних кооперативів відбувалося за рахунок внесків та інших постійних надходжень.

Таблиця 2
Динаміка розвитку кредитних товариств Полтавської губернії протягом 1905-1916 рр.

Дата	Кількість товариств	Кількість членів	Кошти (крб.)
1	2	3	4
На 1.01.1905	48	17346	1203829
На 1.01.1906	50	20773	1429570
На 1.01.1907	69	28105	1788620
На 1.01.1908	98	43607	2436768
На 1.01.1909	136	63198	3155354
На 1.01.1910	166	81648	3913677
На 1.01.1911	188	102913	5387563
На 1.01.1912	232	134543	8110890
На 1.01.1913	274	176888	11876642
На 1.01.1916	331	247592	-

Джерело: [12, с. 199]

Також варто зазначити, що кредитні товариства в Полтавській, як в інших губерніях Російської імперії, виникали насамперед за фінансового сприяння державної казни. Із суми 948 961 крб їхнього основного капіталу на долю коштів від казни припадає 621708 крб або 65,5%, на долю земства – 76854 крб або 8%, приватних осіб і установ – 23253 крб, або 2,5% і власне коштів товариств – 226876 крб, або близько 24% [11, с. 69]. Щоправда, в основних капіталах до коштів казни включені й додаткові позики, а також її кошти для надання довгострокових кредитів. Разом вони сягають суми 269 тис. крб. Якщо вирахувати їх із загальної суми, то процентне співвідношення коштів казни, власних, земських і приватних в основний капітал буде виражатись у таких цифрах (табл. 3) [11, с. 69].

Таким чином, внесок земств у розвиток кредитних товариств мав тенденцію до зменшення, в той же час збільшився відсоток внесків членів названих кооперативів.

Таблиця 3
Джерела формування основного капіталу кредитних товариств Полтавської губернії в 1911 – 1912 рр.

Джерела	1911 (%)	1912 (%)
Кошти казни	50	52
Власні кошти товариств	34	23
Кошти земств	12	16
Кошти приватних осіб і установ	4	9
Всього	100	100

Джерело: [11, с. 69]

За кількістю кредитних установ Полтавська випереджала Харківську та Чернігівську губернії. Так, станом на 1911 рік, в Харківській губ. було 176 кредитних ощадно-позичкових товариств, тоді як у Полтавській – 188; на 1 січня 1913 р. у Харківській – 216, а в Полтавській – 232 [13].

У 1904 р. земства отримали право влаштовувати каси дрібного кредиту. Згідно зі статутом земських кас, їх метою було сприяння сільським товаровиробникам, кустарям та різноманітним товариствам. Діяльність таких кас полягала в тому, що вони, приймаючи вклади, надавали позики під помірний процент. Дуже важливим є те, що земським касам було надано право сприяти заснуванню ощадно-позичкових та кредитних товариств і координувати їх роботу.

У 1912 р. в Полтавській губернії діяло 5 земських повітових кас: Золотоніська, Зіньківська, Миргородська, Лубенська, Хорольська. Остання була відкрита того ж року. Баланс цих кас дорівнював 1 245 200 крб. При цьому варто зазначити, що з усіх кас тільки одна Миргородська надавала установам дрібного кредиту позики в основні капітали. На це вона виділила 15 000 крб. Названа каса віддавала перевагу кредитуванню кооперативів, а не одноосібних позичальників. Так, наприклад, з 125 600 крб наданих позик 87 300 крб припадає на кредитні товариства [11, с. 79].

Надавали позики кредитним установам й решта земських кас, Золотоніська – 16000 крб з 265400 крб всіх виданих позик, та Зіньківська – 6 700 крб з 209400 крб [11, с. 79]. Лубенська і Хорольська зовсім не підтримували установи дрібного кредиту.

Прострочені позики в земських касах становили 10% всієї суми позик. Цей досить високий відсоток пояснюється тим, що названими касами практикувалось переважно одноосібне кредитування. Визначити кредитоспроможність окремих позичальників для правління кас було складно. Тому вони задовольнялись в основному довідками, що надавались волосними правліннями.

Земські каси іноді практикували й посередницькі товарні операції. На Полтавщині цим займалась лише Миргородська каса. Для цього касі було передано земський склад землеробських машин. Товарообіг складу виражався в таких цифрах: куплено товару на 69 698 крб, продано на 29 651 крб і залишилось товару на 33 047 крб [11, с. 79].

Позики земських кас передбачали сплату 8-10% річних. Вищезгадана Миргородська каса установам дрібного кредиту надавала кошти під 7%. За вклади земські каси платили від 4% до 7,5% [11, с. 79].

Як бачимо, земські каси Полтавської губернії, крім Миргородської, займались переважно одноосібним кредитуванням. Така однобокість кредитної діяльності неодноразово засуджувалася на з'їздах діячів кредитних установ. У зв'язку з цим поступово проявлялась тенденція у наданні переваг кооперативним організаціям перед одноосібниками. Так, Зіньківська каса в 1913 р. видала постанову про кредитування кредитних кооперативів [11, с. 79].

За даними, вміщеними в таблиці 4, земські каси дрібного кредиту існували при 8 земствах. У порівнянні з минулим роком сума позик зменшилася в основному в усіх касах на 199,6 тис. крб, сума внесків збільшилася на 205,4 тис. крб.

Таблиця 4
Дані щодо оцідно-позичкової діяльності земських кас дрібного кредиту
Полтавської губернії станом на 1 січня 1916 р.

Каси	Позики (тис. крб.)	Внески (тис. крб.)
Золотоніська	254,4	243,0
Зіньківська	140,1	189,1
Костянтиноградська	249,2	564,8
Лубенська	288,2	297,5
Миргородська	123,3	273,1
Переяславська	85,6	130,7
Хорольська	171,6	167,5
Всього	1403,2	2027,7

Джерело: [12, с. 200]

Аналізуючи діяльність земських кас, потрібно зазначити, що вони сприяли розвитку кредитної кооперації, свідченням чого є швидке зростання кількості кредитних установ саме в тих регіонах, де діяли земські каси. Незважаючи на те, що вони більше позик надавали одноосібникам, досить наглядно простежувалася тенденція до того, що земські каси поступово переходили на кредитування кооперативів.

Висновки. Отже, завдяки активній підтримці земств кредитні установи набули значного поширення в Полтавській губернії. Вони допомагали селянам у купівлі землі та придбанні нової техніки, худоби. Дешевий кредит сприяв розвитку аграрної галузі економіки. На нашу думку, позитивний досвід діяльності земств заслуговує на ґрунтовне вивчення. Він може стати прикладом співпраці органів місцевого самоврядування з малим і середнім бізнесом.

Література:

1. Веселовский Б. История земства : [в 4 т.]. – СПб., 1909–1911.
2. Сидорович О. С. Споживча кооперація на Лівобережній Україні в другій половині XIX ст. – на початку XX ст.: історичний аспект: дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : 07.00.01 / Сидорович Олександр Сергійович. – К., 2005. – 206 с.
3. Пантелеймоненко А. О. Сільськогосподарські товариства України: зародження, основні напрями діяльності і значення (др. пол. XIX поч. XX ст.): дис. на здобуття наук. ступеня канд. економ. наук : 08.01.04 / Пантелеймоненко Андрій Олександрович. – Полтава, 1994. – 182 с.
4. Тимченко Ю. В. Кооперативні організації в господарській системі України в період НЕПу: дис. на здобуття наук. ступеня канд. економ. наук : 08.00.01 / Тимченко Юлія Вікторівна. – К., 2007. – 205 с.

5. Краснікова О. М. Фінанси та кредит у сільському господарстві Лівобережної України епохи вільного підприємництва (1861 – 1917): дис. на здобуття наук. ступеня канд. економ. наук : 08.01.04 / Краснікова Оксана Миколаївна. – Полтава, 1999. – 205 с.
6. Систематический свод постановлений и распоряжений Полтавского губернского земства за первые шесть трёхлетий (с 1865 – 1882). [вып. 1.] – Полтава, 1886. – 1685 с. +XXV.
7. Веселовский Б. История земства : [в 4 т.]. – СПб., 1909–1911. – Т. 2. – 1909. – 703 с.
8. Справочные сведения о деятельности земств по сельскому хозяйству (по данным на 1899, 1900, 1901 годы). / [сост. под ред. Бирюковича В. В.]. (Выпуск пятый) – СПб. : Типография Товарищества “Общественная польза”, 1902. – 612 с.
9. Справочные сведения о деятельности земств по сельскому хозяйству (по данным на 1903 год) / [сост. под ред. Бирюковича В. В.]. (Выпуск 7-й) – СПб. : Типография Товарищества “Общественная польза”, 1905. – LL+595 с.
10. Справочные сведения о деятельности земств по сельскому хозяйству (по данным на 1904 год). / [сост. под ред. В. В. Бирюковича]. (Выпуск 8-й) – СПб. : Типография Товарищества “Общественная польза”, 1906. – LXXI+577 с.
11. Батус А. П. Обзор операций учреждений мелкого кредита Полтавской губернии за 1912 год / А. П. Батус // Полтавские агрономические известия. – 1914. – № 5. – С. 65-80.
12. Отчёт Полтавской губернской земской управы за 1916 год. – Полтава: Электрическая типо-литография И. Л. Фришберга, – 1918. – 200 с.+ 192 с.
13. Южно-Русская сельскохозяйственная газета. – 1913. – 20 июня. – № 24.